

XIII. YÜZYIL İLK YARISI TRABZON SANCAĞI NÜFUS TESPİTİNDE AVARIZ VE CIZYE DEFTERLERİNİN KULLANILABİLİRLİĞİ

Temel ÖZTÜRK*

ÖZ

Osmanlılarda vergi amaçlı oluşturulan özet avarız ve cizye defterlerine dayalı olarak hazırlanan bu çalışma, XVIII. yüzyılın ilk yarısında hem Trabzon Sancağı'nın nüfusu hakkında bazı bilgiler vermekte hem de bu defterlerin nüfus açısından kullanılabilirliği üzerine farklı yaklaşımları ortaya koymaktadır. Çalışmada avarız ve cizye defterleri üzerinden nüfusa yönelik bazı tespitler yapan mevcut çalışmalara binaen, avarız ve cizye vergi sistemleri de izah edilerek mükellefler üzerinden nüfusun belirlenmesi yönünde tahmini bir rakam ortaya konulmaktadır. Tüm bu işlemler yapılırken bilhassa avarız vergi sistemindeki bölgesel farklılıklar da göz önünde bulundurularak avarız ve cizye kayıtlarının nüfus tespiti yönünde kullanılabilirliği tartışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Trabzon Sancağı, Nüfus, Avarız ve Cizye Defterleri

THE USABILITY OF AVARIZ AND CIZYE REGISTERS IN ESTABLISHING THE POPULATION OF THE SANJAK OF TRABZON IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY

ABSTRAC

This study based on *avarız* and *cizye* registers which were mainly prepared for the aim of collecting taxes. In the study we will try to give some information about the population of the *sanjak* of Trabzon in the first half of the 18th century. Here we will also show the different approaches among the historians about the usage of mentioned registers for the population aims. In addition to the previous studies that have made some estimations about the demographic structure of the *sanjak* through *avarız* and *cizye* registers, this study explains the *avarız* and *cizye* tax systems and attempts to give an approximate

* Yrd.Doç.Dr. KTÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON.

number of the population of the sanjak through the taxpayers. During this process, the usability of *avarız* and *cizye* registers to determine the population will be discussed paradoxically with a special reference to the different applications of the *avarız* system in different regions.

Keywords: the Sanjak of Trabzon, Demography, Avarız and Cizye Registers

Giriş

Osmanlılar, kuruluştan itibaren hükmettikleri coğrafyadaki nüfusu tespit etmek için çeşitli uygulamalar gerçekleştirmişlerdir. Çağdaşlarında ve kadim devletlerde olduğu gibi hatta günümüzde bile aynı açıdan değerlendirilebileceği ölçüde, onlar için nüfus tespitinin iki önemli amacı vardı: Biri ekonomik, diğeri ise askerî idi. İktisadî olarak hazinenin dolması ve refah bir yaşam seviyesinin sağlanması için vergi esasına dayalı bir nüfus sayımı Osmanlılarda devletin kuruluşundan itibaren uygulanmıştır.¹ Zaten bu alanda yapılan araştırmalar, nüfusa yönelik tutulan kayıtların çoğunluğunun vergi tespiti ve tarhına yönelik uygulamaları içerdiklerini göstermektedir.² Askerî yönden ise yeni fetihlerin gerçekleştirilmesinde büyük ordulara olan ihtiyaç açısından nüfus ve onun tespiti önemliydi. Gerçi bu husus her ne kadar doğrudan nüfus sayımının kilit uygulamasını ortaya koymazsa da kalabalık bir ordu teşkil etmek ve bu ordu neferlerinin veya yardımcılarının çeşitli yükümlülüklerden muaf olmaları yönünde önemli bir pratiği teşkil eder. Bu pratikte nüfus sayımı açısından önemli olan tahrirler, timar sistemi çerçevesinde bir uygulamayı ortaya koymaları yönünde nüfus tespitinin askerî sahadaki etkinliğini de artırır. İşte Osmanlılar, ilk amaç öncelikli olmak üzere her iki amaca hizmet etmek için bilhassa 16. yüzyılda oldukça önemli bir uygulama olarak ortaya çıkan tahrir usulünü³ benimsemiş ve

¹ Ömer Lütfi Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East*, haz. Micheal Cook, London 1970, 163-171.

² Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri-I*, Ankara 1988, s. 1-2; Ömer Lütfi Barkan, E. H. Ayverdi, *953 (1546) Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970; Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri: Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İFM*, II/1, İstanbul 1941, 29-59. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, yay. Mithat Sertoğlu, İstanbul 1992, s. 81-82.

³Tahrir sistemi Osmanlılardan önce de çeşitli Türk-İslam devletlerinde, hatta Avrupa devletlerinde de kullanılmıştır. Ancak bu sistem Osmanlılar ile oldukça ileri bir seviye yakalamış ve bu zeminden hareketle geliştirilmiştir. Bu sistem tam olarak; Osmanlıların zapt ettikleri memleketlerin arazisini tescil ve toprakların mülkiyeti ve tasarruf sistemini, vergi şekil ve nispetlerini tayin ve tespit amacıyla düzenli olarak yapılan sayım veya yazım işlemidir. Bkz.Kemal Çiçek, "Osmanlılar'dan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler", *OTAM*, Sayı: 6, Ankara 1995, 51-89.

zamanla geliştirmişlerdir. Bu sistem, 17. ve 18. yüzyıla yani bilhassa devletin timar ve toprak vergi sisteminin zayıflamasına kadar oldukça etkili olmuş ve Osmanlı Devleti'nin nüfusunun tespitinde tahrir dayalı oluşturulan defterler araştırmacılar açısından bahsedilen dönemin en önemli malzemesi hâline gelmiştir. 16. ve hatta bazı bölgeler olmak üzere 17. yüzyılda tahrir sistemi, nüfus tespitinde önemli iken 19. yüzyılda bunun yerini temettüatlar⁴ almış ve ilerleyen tarihlerde bir nebze de olsa salnameler⁵ bu alanda etkili olmuştur.

Öte yandan bahsedilen bu dönemler arasında sadece 18. yüzyılın nüfus tespiti açısından zayıf kaldığı söylenilebilir. Aslında buradaki sorun, nüfus açısından çok önemli veriler içeren tahrir defterlerinin bu yüzyılda olmayışından kaynaklanmaktadır. İşte bu boşluk, iki önemli kaynakla doldurulmaktadır. Dönemin nüfus açısından önemli kaynakları; kökleri klasik döneme inen ve 19. yüzyıla kadar uzanan avarız ve cizye kayıtlarıdır. Bu iki kaynak vergi esaslı olmak üzere bir nüfus sayım defteri niteliğindedir. Bunlar 18. yüzyıl nüfusu açısından ilginç verileri ortaya koyar ve uygulanış amaçları itibarıyla tahrirlerle benzerlik gösterir. Zira tahrir defterleri nasıl timar sistemindeki çeşitli vergilere yönelik oluşturulmuşsa, avarız ve cizye defterleri de kendi alanlarına yönelik vergilerin toplanması için hazırlanmıştır. Yani sadece bu iki vergiyle alakalı kişilere yönelik listeler oluşturulduğundan nüfus da bu ölçüde belirlenir. Dolayısıyla nüfusun tespiti açısından önemli olmakla birlikte istatistiksel veriler de bu listelerdeki kayıtlarla sınırlıdır.

Avarız defterleri bazı ekonomik uygulamalara ilişkin sınırlı ve farklı verileri de içermektedir. Hatta bu farklılık gerek cizye gerekse avarız kayıtları olsun terminolojiye bağlı olarak ortaya çıkan bölgesel ayrıcalıkları da göstermektedir. Trabzon Sancağı bilhassa bu sebep dolayısıyla yani buradaki avarız defterleri arasındaki özellikleri ortaya koymakla birlikte aşağıda üzerinde durulacak terminolojiye dayalı ortaya çıkan bölgesel farklılıklara bağlı sorunlara da işaret etmek amacıyla konu olarak seçilmiştir. Aslında çalışmanın özgünlüğü ve esas noktasını Trabzon'un bu bölgesel

⁴ Temettüatlar; Tanzimat'tan sonra 1868 tarihli tahrir talimatınca herkesin emlak ve arazisi, senelik kazancı tespit edilerek ilk defa bu kazanç üzerine % 30 vergi konulması ve tahsili uygulamasıyla oluşan belgelerdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, III, 453-454.

⁵ Salname; bir senelik olayları göstermek için düzenlenen eserler hakkında kullanılan bir tabirdir (M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, s. 105). İlk cildi 1869'dan başlayan 22 ciltlik Trabzon salnameleri 1904'e kadar devam etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nev-salleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Ankara 1999, s. 131-133.

farklılığından kaynaklanan avarız terminolojisindeki sistem oluşturmaktadır. Bu alanda son zamanlarda birçok çalışma yapılmasına karşın, Trabzon ölçeğindeki böyle bir çalışma da bahsedilen noktanın aydınlatılmasına dayanmaktadır. Ayrıca bölgesel farklılıklar göz önünde bulundurularak çeşitli vilayetler bazında yapılan bu çalışmalar, imparatorluk genelinde avarız defterleri üzerinde reel bir yorumu da ortaya koyabilir. Öte yandan 18. yüzyılın ilk yarısında Trabzon Vilayeti'nin sınırları Gönnye, Batum ve Soğucak Kalesi'ni içine almakla beraber⁶ oldukça geniş olduğundan çalışmanın coğrafi boyutu sadece Trabzon Sancağı ile sınırlı kalacaktır. Çalışmanın gayesi Trabzon Sancağı'ndaki toplam nüfusun hesaplanmasında avarız ve cizye kayıtlarının açık fonksiyonlarını arşiv kaynaklarına dayalı ortaya koymak olduğundan bahsedilen alana yönelik çalışmaların bilhassa ilgili olanları üzerinde hassasiyetle durulacak ve diğerleri konuya yardımcı bağlamda değerlendirilecektir.

Cizye ve Avarız Defterlerinin Hazırlanışı

Avarız ve cizye kayıtları, merkezî hazinenin en önemli gelir kalemi hâline gelen cizye ve avarız vergileriyle doğrudan ilgilidir. Bu vergiler, 17. yüzyılda en önemli gelir kalemi hâline geldi. Hatta Defterhane-i Amire'de 1570'lerden 1604-1605 arasına kadar cizye gelirlerini kontrol eden *muhasebe-i cizye kalemi* oluşturuldu ve kâtip sayısı artırıldı.⁷ Ayrıca defterhanenin birçok bürosu kapatılırken 17. yüzyılın ikinci yarısında cizye vergisi ziyadeleri için ek bir kalem daha kurulmuştur. Öte yandan avarız vergilerinin toplanması ve sayımlarının yapılmasından sorumlu olan *mevkufat kalemi* büyük ölçüde genişlemeye başladı. Böylece tahrir sistemiyle sürdürülen geleksel sayım uygulaması, defterhanenin en önemli işleri arasında olmayı sürdürmüş ve *avarız-cizye sayımları* olarak karşımıza çıkmıştır. Bu sayımlar sonucu ortaya çıkan kayıtların net olarak anlaşılabilmesi için bu vergilerin ne amaçla, nasıl tarh ve tahsil edildiğinin ortaya konulması gerekmektedir.

Cizye vergisi şer'î bir vergi olup zimmet hukuku çerçevesinde zimmîlerden yani gayrimüslim halktan toplanırdı. Aslında cizye kelimesi Osmanlılarda 16. yüzyıla kadar çoğunlukla haraç olarak ifade edilmiş, bilhassa bu tarihten sonra cizye veya cizye-i şer'î olarak netlik kazanmıştır.⁸ Cizye, şer'î bir vergi olması dolayısıyla ilk başlarda nasıl toplanacağı üzerinde farklılık-

⁶ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara 1997, s. 127-129.

⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 83, 136-149

⁸ Halil İnalçık, "Djizya", *The Encyclopedia of Islam (New Edition)*, II, Leiden 1965, 562.

lar olsa da Hz. Ömer döneminde kimlerden ne kadar alınacağı bir kurala bağlanmıştır. Buna göre; mükellefler gelir durumlarına göre âlâ, evsat ve ednâ konumuna ayrılmış ve bu husus yerleşik bir durum hâline gelmiştir.⁹ Zimmet antlaşması çerçevesinde yani gayrimüslimlerin can ve mal güvenliklerinin korunması karşısında kendilerinden alınan cizye vergisi Osmanlılarda bazı dönem kişi başına toplandığı gibi bazı dönem de hane başına tahsil olunmuştu. Kişi başına toplanması itibarıyla cizye vergisi baş vergisi olarak da adlandırılmakta, vücut ve akılca sâlim her ferde ki bu Osmanlıların uygulamasında genelde 14 yaşın üzerindeki yetişmiş kişilerden 75 yaşını dolduruncaya kadar olup tahsil olunurdu.¹⁰ Bunlar içerisinde rahipler, kadınlar, çocuklar, fakir ve ihtiyarlar, bedensel özürlüler vb. belli hizmetleri gören özel statülü gruplar cizye vergisinden muaf tutulmuşlardır.¹¹ Osmanlılarda bahsi geçen bu kurallar yanında zaman içerisinde bazılarında farklılıklar olmuştur ki faraza cizye yükümlülüğü bazen toprak mülkiyetine bağlı olarak da belirlenmiştir.¹² Cizyenin hane başına veya grup olarak tahsil edilmesi *ber-vech-i maktu* olarak uygulama bulmuş ve bu şekilde sabit bir miktar üzerinden tahsil olunmuştur.¹³ Merkez hazine adına tayin edilen görevlilerce toplanan cizye, zaman zaman iltizama verilmekle beraber uzun süre hane başına toplanmıştır. 1691 yılına kadar bu sistem üzerinden toplanmaya devam eden cizye uygulaması bu yıldan itibaren köklü bir reform geçirerek hane sistemi üzerinden değil de belli bir yaşa gelmiş tüm yetişkin erkek nüfustan toplanması, maktu sistemin ve bazı muafiyetlerin kaldırılması kararlaştırılmıştır.¹⁴ Böylece maluller dışında tüm rahipler, mülkü ve kazancı olmayan gayrimüslimler cizye yükümlüsü sayılırken fakir, kör, malul, işsiz ve kocasının arazisi kendisine kalmış olan kadınların muafiyetleri devam etti.¹⁵ Bu muafiyetler ancak 1841 yılında kaldırılmıştır.¹⁶ Cizyenin gerek hane başına, gerekse kişi başına tahsiline yönelik uygulama imparatorluk içerisindeki cizyeye tabi olan tüm gayrimüslim nüfusu tespite imkân sağlamaktadır. Belki bunun üzerinden yapılacak bazı yorumlar yaklaşık gayrimüslim nüfu-

⁹ Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, 43.

¹⁰ Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", Çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, VIII/ 31, Ankara 1944, 621.

¹¹ M. Erkal, adı geçen madde, 43.

¹² Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, haz. V. J. Parry ve M. E. Yapp, Londra 1977, 45.

¹³ Halil İnalçık, "Cizye (Osmanlılarda Cizye)", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, 46.

¹⁴ *Trabzon Şer'îye Sicili (TŞS)*, No: 1859, s. 110; Tabakoğlu, a.g.e., s. 137-139.

¹⁵ A. Tabakoğlu, a.g.e., s. 138'den naklen *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA)*, *Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD)*, No: 7410, s. 16.

¹⁶ H. İnalçık, a.g.m., 46.

sunu ortaya koyabilir. Bu sistemde oluşan cizye sayımları ve defterleri cizyenin kaldırıldığı 1856 yılına kadar devam etmiştir.¹⁷

Cizyenin tahsili, bir baş mültezimin sorumluluğunda yürütülürdü. Mültezim kendisine bağlı olan tahsildarlarını devletin vergi bölgelerine tayin ederdi. Verginin bu bölgelerden tahsili için Cizye Muhasebesi Kalemi'nde cizye kâğıtları çıkarılırdı. Bunlar bohça yani paketler içerisinde tahsildarlara verilir.¹⁸ Verginin tahsilinin hemen akabinde cizyeyi ödeyenlere bu kâğıtlar verilir. Bu kâğıdın dikkatli bir şekilde saklanması, vergi memurlarının talebi üzerine gösterilmesi açısından önemliydi. Cizye kâğıtları genellikle herhangi bir bölge için değişmezdi. Aslında bu husus, bir bölgede nüfusun artması ve azalması yönündeki bir değişikliği ortaya koymadığından duruma göre ya devletin ya da halkın aleyhine olabilmekteydi. Cizye kâğıtlarının üzerinde cizye-i gebran yani gayrimüslim cizyesi yazısı ve beş mühür yanında cizye sınıfı, yılı ile baş hazinedarın, cizye muhasebecisinin ve cizye umum mülteziminin isimleri de yer alıyordu. Vergiyi tahsil eden kişi cizye kâğıdına yerin ismini, cizyeyi verenin adını ve bilhassa şahsi özellik ile belirgin alametlerini yazardı. Fakat çoğunlukla cizyeyi veren zimmînin tam olarak adı yazılırdı.¹⁹

Cizye vergisi yanında merkez maliyesine önemli bir gelir kaynağı oluşturan vergi *avarız-ı divaniye ve takâlif-i örfiye* idi. Kısaca *avarız* olarak bilinen bu vergi ilk başta olağanüstü durumlarda ihtiyaç duyuldukça nakdî, aynî veya hizmet şeklinde Müslüman ve gayrimüslim yetişkin erkek nüfustan (yani arazi ve/veya ev sahibi tüm yetişkinlerden) tahsil olunurdu. Vergi başlangıçta olağanüstü durumlarda bilhassa sefer masraflarını karşılamak için Divan-ı Hümayun'un teklif ve kararı ile padişah emri üzere toplanırdı.²⁰ Savaş zamanlarında ordunun aynî ve nakdî ihtiyaçlarının temininden, donanmaya kürekçi teminine ilişkin hizmete yönelik olmakla beraber,²¹ saray

¹⁷ Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Der. Halil İncelik, Şevket Pamuk, Ankara 2001, s. 35-50'de yayınlanan makalenin geliştirilmiş ve basılmamış versiyonu. Ancak Boris Nedkoff cizyenin 1856'dan sonra askerlik vergisine dönüştüğünü, 1909 yılında tamamıyla kaldırıldığını ifade etmektedir. Bkz. B. Nedkoff, *a.g.m.*, 630.

¹⁸ *TŞS*, No: 1886-72, s. 43; *TŞS*, No: 1905-91, s. 66; *TŞS*, No: 1907-93, s. 172.

¹⁹ *TŞS*, No: 1859, s. 110, 118.

²⁰ Ö. L. Barkan, "Avarız", 13; Halil Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, IV, İstanbul 1991, 108-109.

²¹ Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12 (Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı), İstanbul 1982, 203-212. İdris Bostan, "Osmanlı Donanmasında Kürekçi Temini ve 958 (1551) Tarihli Kürekçi Defteri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 37 (Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı), İstanbul 2001-2002, 59-77.

ve derbentlerin gerekli ihtiyaçlarının teminine kadar çok geniş bir alanı kapsayan bu vergi, 17. yüzyıldan sonra sürekli hâle gelmiş ve hane üzerinden toplanmıştır. Bilhassa bu yüzyıldan sonra timar sisteminde başlayan bozulmalarla birlikte, hazinenin acil nakit ihtiyacını karşılamak için avarız vergisi düzenli olarak toplanmaya başlanmıştır.²² Böylece bu yüzyıldan itibaren cizye ve avarız vergisine bağlı kalemler, merkez hazinenin en önemli ve büyük oranda gelir getiren kalemleri durumuna geldi.

İlk dönemlerdeki müstakil avarız sayımları sonucu oluşan defterlerden hiçbiri günümüzde mevcut değildir. Bu tür defterlere, cizye ve avarız sayımlarının hemen hemen aynı dönemlerde yapıldığı 17. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Bilhassa yüzyılın ortalarına doğru yapılan avarız sayımlarında vergi mükellefleri ile vergiden muaf olanların kaydedildiği defterler oluşturulmuştur.²³ Merkez dışında tahsil için devlet tarafından kadılara hitaben gönderilen avarız vergi emirleri *şer'îye sicillerine* kaydedilmektedir.²⁴ Bu bilgiler bilhassa merkezdeki mevkufat kalemindeki tespitlere göre sicillere kaydedildikten sonra vergi, hane sistemi üzerinden mahalle ve köylere tevzi olunmaktadır.²⁵ Avarız vergilerini her bölgenin kadısı toplardı. Bu açıdan verginin bilhassa tahsili üzerinde kadının yetkileri oldukça fazladır. Ancak verginin tarh edilmesi veya hane sayısının belirlenmesi tamamıyla divan-ı hümayunun uhdesindedir. Avarız tahrirleri defterhanenin kalemlerinde bulunan kâtipler ve tahririn yapılacağı bölgenin kadıları veya merkezden atanan askerî zümre mensupları tarafından yapıldığı için avarız defterlerinin hazırlanmasında bunlar da görev alırlardı.

Avarız vergilerinden muaf olanlar çıkarılıp geri kalan köy ve mahalle nüfusu tespit edilerek gelirlerine ve sahip oldukları gayrimenkule göre halk; âlâ, evsat, hakîr (ahkar) ve ednâ olarak çeşitli gruplara ayrılıp belirli sayıdaki vergi mükelleflerinin bir araya getirilmesinden itibari bir *avarız hanesi* oluşturularak ilgili kazanın müfredat defterlerine kaydedilirdi. Görüldüğü üzere avarız vergisi de cizye gibi halkın gelir seviyesine veya ekonomik gücüne göre tarh edilmektedir. Her kazanın müfredat defteri sancak esasına göre bir

²²A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 153-154.

²³O. Özel, *a.g.m.*

²⁴TŞS, No: 1903, s. 128; TŞS, No: 1905, s. 47; TŞS, No: 1906, s. 108.

²⁵Bu tür tevzi defterleri için bkz. Halil İncelik, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI, 1980, 335; Michael Ursinus, "Avârız Hânesi und Tevzi'hânesi in der Lokalverwaltung Des Kaza Manastır (Bitola) im 17. Jh.", *Quellen Zur Geschichte Des Osmanischen Reiches und Ihre Interpretation*, Isis Verlag 1994, 13-23.

araya getirilerek mevkufat kaleminde toplanmakta ve denetlenmektedir.²⁶ Tahrir memurlarının, bilhassa kadılar ve buldukları bölgelerin yöneticileri uhdesinde oluşturdukları defterler Mevkufat Kalemine kaydedilir. Mevkufat Kalemünde ihtiyaca göre alınacak vergi avarız hanelere aynî ve nakdî olarak bölüştürülürdü. Avarız defterleri tertip sırasında bir eyaletin kazaları ve mahalleleri ölçüsünde yapılmasına rağmen daha spesifik olarak yani mahallelerin semtleri veya sokakları itibarıyla bir ayrıma tabi değildir.²⁷ Her kaza ve mahalle ismi altında siyakat ve/veya âdi rakam ile o mahallenin tabi olduğu avarız hanesinin miktarı kayıtlıdır.²⁸

Avarız vergisinin toplanması için imparatorluk merkezinde bu işe yönelik üç tür defter serisinin oluştuğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilk seride vergiye muhatap olan nüfus evli, bekâr ve muaf olanlarla birlikte oldukça ayrıntılı bir şekilde belirtilmekte ve *mufassal avarız defterleri* olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer seri ise yine bu defterlerden hareketle sadece avarız hanelerin toplamının bazen eyalet, çoğunlukla da kaza bazında veren *icmal (özet) avarız defterleridir*. Avarız defterlerinin bir diğer türü de mufassal defterlerden farklı olarak şahıs adları ve ayrıntılı meslek bilgilerinin yer almadığı, vergiye tabi ve muaf olan nüfus hakkında açıklamalı sayısal bilgiler vermesiyle icmal defterlerinden ayrılan ve muhtemelen merkez bürokrasisinde pratik kullanım tarzıyla hazırlanmış olan *mufassal-icmal avarız defterleridir*.²⁹ Tespit edilebildiği kadarıyla cizye defterleri de avarız defterlerinin üçüncü türü dışında aynı özelliklerde hazırlanmakta, yani onların da mufassal ve icmal serileri bulunmaktadır. Bu şekilde iki kopya hâlinde hazırlanan bu defterlerden bir kopyası imparatorluğun merkezindeki defterhanede, diğeri de taşrada eyalet merkezinde muhafaza edilir ve vergi toplanması sırasında öncelikle bunlardan istifade edilirdi.³⁰

Avarız ve cizye defterleri, vergilerin toplanması için eyalet ve onun alt

²⁶ Feridun M. Emecen, “Kayacık Kazası’nın Avarız Defteri”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12 (Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı), İstanbul 1982, 159-170; Münir Aktepe, “XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avarız Defteri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, III, İstanbul 1957, 109-139; Mehmet Ali Ünal, “1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, *Belleten*, LI/199, Ankara 1987, 119-129.

²⁷ *BA, MAD*, No: 2420, s. 108; *BA, MAD*, No: 3151, s. 134; *TŞS*, No: 1903, s. 149; *TŞS*, No: 1905, s. 21.

²⁸ *BA, MAD*, No: 3971, s. 145; *BA, MAD*, No: 3815, s. 141; *TŞS*, No: 1907, s. 142; *TŞS*, No: 1910, s. 72.

²⁹ Turan Gökçe, “Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından ‘Mufassal-İcmal’ Avârız Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülcine Kazâsı Örnekleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX/1, İzmir 2005, 71-134.

³⁰ O. Özel, *a.g.m.*

birimlerindeki sayım sonucu düzenlenip ilgililer tarafından mühürlenerek padişahın onayına sunulmak üzere İstanbul'a gönderilmektedir. Arşivlerdeki cizye ve avarız defter serilerinin büyük bir çoğunluğu özet şeklindedir. Çalışma dönemimiz içindeki defterler de tamamıyla özet niteliğindedir. Bu defterler, öncelikle verginin tarh edildiği eyaletin adının yazılmasıyla başlar. Bu yönde Osmanlı Arşivindeki birçok defter Rumeli ve Anadolu eyaletleriyle başlar. Önce Rumeli'deki eyaletler yazılır ve sonrasında Anadolu'daki eyaletler belirtilir. Rumeli ve Anadolu'daki eyaletler de kendi sırası içerisinde bu defterlerde zikredilir. Bu yöndeki, yani eyaletler bazındaki bilgiler sicillerde de yer alır. Ancak şer'îye sicillerinde sadece avarız veya cizyeye ait bilgilerin yer aldığı eyaletin ismi zikredilir. Bazen kazalara ilişkin avarız veya cizye bilgilerini ihtiva eden kayıtları da burada görebiliriz. Eyaletler bazında kaydedilen avarız defterleri; eyaletin ismi ile başlar ve verginin toplanmasına ilişkin bilgilerin bulunduğu yılı içerir. Bunun hemen altında aynı sistemde önem sıralarına göre eyaletin kazaları yer almaktadır. Bunların sonrasında ise bazen Arabî, bazen divanî bazen de hem Arabî hem de divanî rakamlardan oluşan avarız hanenin miktarını belirten rakam ile her haneden alınacak vergi miktarının bulunduğu kayıt yer alır.³¹

Cizye ve Avarız Defterleri ve Trabzon Sancağı'nın Tahminî Nüfusu Meselesi

Nüfus ve iskân tarihi açısından klasik dönemin tahrir defterleri gibi ayrıntılı bilgi veren mufassal cizye ve avarız kayıtlarına 18. yüzyılda pek fazla rastlanmaz. Hatta bu dönemde Trabzon'la ilgili bu tür bir kayıtların bulunmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu dönemdeki özet niteliğinde olan cizye ve avarız kayıtları, bahsi geçen nüfus ve iskân tarihi açısından ayrıntılı defterlerin önemini açıkça ortaya koymaktadır.³² Biz burada dönemin Trabzon Sancak nüfusunu yansıtan bu verilerin önemini ortaya koyarken büyük oranda 17. yüzyılın sonlarına doğru tespit ettiğimiz bir *mufassal-icmal* avarız kaydı ve cizye verilerinden hareket edeceğiz. Ayrıntılı bilgi veren bu kaynaklar, yakın tarihli özet defterlerdeki cizye ve avarız kayıtlarının sağlam bir şekilde yorumlanmasına imkân sağlamaktadır. Yani

³¹Örnek için bkz. *BA, MAD*, No: 3828, s. 102; *BA, MAD*, No: 3970, s. 100; *TŞS*, No: 1914, s. 27.

³²Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi Tarihi için Önemli bir Kaynak: 'Mufassal' Avarız Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi (12-17 Eylül 1994, Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler III*, Ankara 1999, 735-743; Turan Gökçe, "1695 Tarihli Mufassal Avarız Defterine Göre Filibe Kazasında Nüfus ve Yerleşme Düzeni", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, İzmir 2007, 53-107.

bu kaydın bize vereceği yorum gücü ile 18. yüzyıldaki özet avarız ve cizye kayıtlarını nüfus açısından izah edebiliriz. Gerçi toplam nüfusun, bu kaynaklar üzerinden hesaplanmasında 17. yüzyılın sonundaki kayda dayalı izahatlar da bazı noktalara açıklık getirmez. Zira cizye ve avarız kayıtlarının nasıl okunması yani değerlendirilmesi (yorumlanması) gerektiği hâlen önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Dolayısıyla bu kayıtların tarihçiler tarafından farklı olarak okunması veya değerlendirilmesi de farklı sonuçları ortaya çıkarmaktadır.

Cizye ve avarız kayıtlarının nüfus yönünden değerlendirilmesindeki en önemli problem, bu belgelerin içerdiği terminolojiden kaynaklanmaktadır. Bunu, terminolojinin tespitiyle ortaya çıkan bazı farklı bölgesel uygulamalar takip etmektedir. Gerek cizye gerekse avarız defterlerinde olsun, *nefer* ve *hane* terimi açık bir problemi ortaya koyar. Yani bu terimlere yönelik defterler üzerinden nüfusa ilişkin net bir hesaplama yapılamaz. Zaten bu terimler farklı yüzyıllarda birbiri yerine kullanıldığı gibi, farklı bölgelerde hatta bir bölgede farklı dönemlerde de bir biri yerine kullanılabilirdi. Bu ne demektir? Osmanlılar vergiye dayalı oluşturulan cizye ve avarız kayıtlarında yine yıllara göre vergi esaslı olarak farklılıklar mı oluşturuyordu? Bu soruların izahını ortaya koyabilmek için bu kayıtların yıllar itibarıyla incelenmesi ve ortaya çıkan bulguların değerlendirilmesi gerekir. Aslında tam bu hususa yönelik bilhassa tarihçiler tarafından yapılan araştırmaların sonucu; bu iki farklı terimin tek bir anlamı; vergiye tabi olan kişiyi ifade ettiğini ortaya koymaktadır.³³ Yani her yetişkin (iktisadî faaliyette bulunabilecek) erkek, *nefer* olarak ifade edilmektedir. Osmanlılarda cizye vergisi yıllardır *hane* başına alınmakta iken 1691'deki meşhur *cizye reformu* sonrasında *nefer* başına toplanmaya başlanmıştır.³⁴ Gerçi yukarıda belirtildiği gibi *hane* ve *nefer* terimleri aynı anlamları ifade etmesi hâlinde reformun mevcudiyetinin ve özelliğinin hangi noktada olduğu tartışmaya açık bir hâle gelir. Bu konu hakkında her ne kadar net bilgiler yoksa da İnalçık'ın bu yöndeki ifadesi duruma açıklık getirmektedir: Reformdan sonra cizye tüm

³³Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri"; Ömer Lütfi Barkan, "Avârız", *İA*, II, 5. Baskı, Eskişehir 1997, 14-15; H. Sahilloğlu, adı geçen madde, 108; H. Bowen, "Awârız", *The Encyclopedia of Islam (New Edition)*, I, Leiden 1960, 760; R. C. Jennings, "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXI/3, Leiden 1978, 235; Maria Todorova, "Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century", *Etudes Balkaniques*, Number: 2, Sofia 1988, 62.

³⁴*TŞS*, No: 1859, s. 110; H. İnalçık, "Djizya", 563.

yetişkin erkeklerden toplanılacaktır.³⁵

Öte yandan bu tespit, kayıtlardaki terminolojiye yönelik benzer ikinci sorunu gündeme taşır. O da; vergi merkezli ifade edilen *hane* teriminin kaç kişiden oluştuğudur. Aslında klasik dönemin başlarında bu kayıtlarda geçen *hane* terimi, yerini ilerleyen tarihlerde *avarız-haneyeye* bırakmıştır. Bu terim bilhassa özet avarız kayıtlarında geçmektedir. Zaten özet avarız kayıtlarındaki terminolojiye yönelik temel sorun tam da buradadır. Mufassal veya mufassal-icmal denilen ayrıntılı kayıtlarda vergiye tabi olanlar ile muaf olanlar açıkça belirtildiğinden böyle bir sorundan bahsedemeyiz. Ancak bu tür kayıtlarda da *hane* ifadesi belirsizliğini korumaktadır. Yani cizye ve avarız kayıtlarındaki *hane* teriminden neyin kastedildiğinin iyice anlaşılması özet defterlerin bilhassa nüfus açısından doğru yorumlanması için oldukça önemlidir. Neticede buradaki hanenin büyüklüğü ve yaş durumu mufassal avarız kayıtları için de bir problemdir. O hâlde gerek mufassal gerekse özet olsun avarız ve cizye defterleri üzerinden nüfus miktarını ortaya koyabilmek için öncelikle, bu kayıtların temel sisteminde yer alan *hane* üzerinde durmak gerekir.

Hane ile ilgili karşımıza çıkan en önemli sorunlardan biri, hanenin büyüklüğünü tespit edebilmek için kullanılacak katsayıdır. Yani bir hanenin kaç kişiden (*nefer*) oluştuğu meselesi kritik önemi haizdir. İmparatorluğun geniş coğrafyası içerisinde farklı gelenekler ve aile yapıları göz önünde bulundurulursa; *hane* kat sayısına yönelik kesin bir rakamın ortaya konulması muhtemelen gerçeği tam olarak yansıtmaz. Ancak konu üzerinde Nejat Göyünç'ün yaptığı tafsilatlı çalışma, *hane* katsayısının ortalama 5 olarak alınabileceğini göstermektedir.³⁶ Bu rakam bahsi geçen vergi kayıtlarına dayalı olarak *hane* sistemi üzerinden nüfus tespitinde bulunan tüm çalışmalarda kullanılmıştır. Fakat burada şunu ehemmiyetle belirtmek gerekir ki; 5 rakamı avarız *hane* sisteminde kesin olarak belirlenen veya belgelerin bu yönde araştırmacılara net bir şekilde sunduğu veriler bağlamında gerçek hanelerin katsayı çarpımı olarak kullanılabilir. Zira bir avarız *hane* birkaç gerçek hanenin toplamından değil, *neferi* esas alan vergi mükelleflerinin toplamından oluşmaktadır. Yani bir avarız hanede yer alan her *nefer*, gerçek bir haneyi temsil etmiyordu. Çünkü avarız *hane* içerisinde *nefer* olarak toprak sahibi bulunan yetişkin bekâr erkekler de yer almaktaydı. Bizim bu çalışmamızda ise gerçek hanenin tespitine yönelik net bilgiler olmadığından

³⁵H. İnalçık, "Djizya", 563.

³⁶Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *TD*, Sayı: 32, İstanbul 1979, 331-348.

katsayı olarak 5 rakamının kullanılması kuvvetle hatalı sonuçları ortaya çıkarabilir. O hâlde asıl noktayı oluşturan katsayının belirlenmesinde mevcut problem, bizi avarız kayıtlarında temel yapıyı oluşturan *avarız hane* terimi ile tekrar karşı karşıya bırakmaktadır. Bilhassa özet avarız defterlerindeki *avarız hane* kayıtları, gerçek hane rakamlarını değil, bir bölgenin toplam avarız hane miktarını vermektedir. Aslında bir bölgenin nüfusunun tespitinde en önemli kilit noktayı burası oluşturmaktadır. Yani bir avarız hanenin kaç vergi mükellefinden veya şayet tespiti mümkünse kaç gerçek haneden oluştuğunu bilmediğimiz sürece nüfus üzerinde herhangi bir tahminî hesaplama yapılması mümkün olamaz. Bazı özet avarız kayıtlarında bu tür bilgiler yer alsa da; 18. yüzyılın ilk yarısındaki Trabzon avarız hane kayıtları için bu mevcut değildir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere Trabzon ve civarında bir avarız hanenin kaç vergi mükellefinden oluştuğunu bildiren bir kayıt 18. yüzyıla yakın olan 1680 tarihlerinde tespit edilmiştir. Tam olarak 1688 tarihine ait bu kayıta Hemşin'in avarız hanesinin yeni yapılan tahririne göre; 54 avarız hanesine karşılık nüfus 1079 olarak kaydedilmiş ve "*her yigirmi neferi bir hane olmak üzere*" kaydı not düşülmüştür.³⁷ Yine bundan yaklaşık 5 yıl önce yani 1683 tarihine ilişkin Trabzon avarız hanesinin yeni tahririni yansıtan kayıta şehir merkezi ile Akçaabat ve Yomra nahiyelerinden oluşan Trabzon Kazası'nın 80,5 hane 1,5 rub³⁸ avarız hanesine karşılık Müslüman ve zimmîden oluşan vergi nüfusu 1630 nefer olarak kaydedilmiş ve hane sayısının 20 ile çarpıldığı görülmüştür.³⁹

Yukarıdaki belgelerde geçen *nefer* ibaresi avarız vergisine muhatap olan *kişiyi* belirtmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla 20 nefer ibaresi 20 vergi mükellefini ifade etmektedir. Biz buna dayalı olarak vergi mükellefi olan nüfusu rahatlıkla ortaya koyarken sanayi öncesi toplumlardaki toplam nüfus içerisinde yetişkin erkek yani Osmanlılardaki uygulamasıyla vergi veren nüfus miktarına dayanarak tahminî nüfusu da tespit edebiliriz

³⁷ BA, Ali Emiri, Mehmet IV, Belge No: 2864.

³⁸ Rub' Arapça bir ifade olup dördte bir anlamına gelmektedir. Buradaki kullanımı ile de bir avarız hanesinin dördte birini belirtmektedir. Yani bir rub' 5 neferi veya vergiye muhatap olan kişiyi ifade etmektedir. Buna göre; ½ rub' da yaklaşık 2 kişiyi ifade eder.

³⁹ BA, Kamil Kepeci (KK), No: 2703, s. 46. Mufassal-İcmal özelliği taşıyan bu kayıta tüm Trabzon livasının tahriri Ali Efendi zamanında yapılmıştır. "Defter-i hânehâ-yi avârız kaza-i mezkûrîn der-liva-i Trabzon 'an-tahrîr-i cedîd Ali Efendi..." (BA, KK, No: 2703, s. 46).

⁴⁰ Bkz. H. Sahilloğlu, adı geçen madde, 108.

Tablo 1: 1683'teki Avarız Kaydına Göre Trabzon Sancağı'nda Vergi Mükellefleri

Yerleşim Birimi	Müslüman (Nefer)	Zimmî (Nefer)	Avarız Hane Sayısı	Muaf
Trabzon Şehir Merkezi	75	219	14.5 hane ½ rub'	
Akçaabat Nahiyesi	884	94	49.5 hane 1.5 rub'	
Yomra Nahiyesi	303	55	18	
Trabzon Kazası Ara Toplam	1262	368	80.5 hane 1.5 rub'	321
Maçka Kazası	212	108	16 hane ½ rub'	500
Sürmene Kazası	937	260	59 hane 1 rub'	43
Of Kazası	1985	65	104 hane ½ rub'	146
Rize Kazası	1116	15	56.5 hane 1 rub'	304
Mapavri (Çayeli) Kazası	370	8	18.5	74
Görece Kazası	1376	53	70.5 hane 1 rub'	591
Kürtün Kazası	764	-	38 hane 1 rub'	309
Keşap Kazası	705	-	35.5 hane 1 rub'	35
Giresun Kazası	584	65	32 hane 1.5 rub'	196
Trabzon Livası Genel Toplam	9311	942	512.5 hane 1 rub'	2519

Kaynak: BA, KK, No: 2703, s. 46.

Hatta yukarıdaki izahatımız çerçevesinde bekâr erkeklerin de avarız vergisine tabi olduğu düşünülürse, vergi mükellefi sonucu tespit edilen rakamın yetişkin erkek nüfus paritesine göre 3 katsayısı ile çarpılması daha güvenilir sonuçlara ulaşmamızı sağlar. Ancak ilk aşamada; birinci husus daha net ve güvenilir bilgiler vereceğinden vergi mükellefleri üzerinden bunlarla sınırlı olan nüfusun ortaya konulması isabetli olacaktır. Buna göre yukarıdaki bilgiler ışığında Trabzon'da nüfus tespitine dair 20 vergi mükellefi ve mücerredin bir avarız hanesi oluşturma-sından ötürü hane katsayısı çalışma dönemi için 20 olarak kullanılabilir. Bu hesaplama sonucunda da ortaya çıkacak vergi mükellefi nüfus miktarı 3 katsayısı ile çarpılarak tahminî toplam nüfusa işaret edilebilir.

Öte yandan tabloda da görüldüğü üzere *mufassal-icmal* avarız defterleri vergi veren ve vergiden muaf olan Müslüman nüfus yanında zimmî nüfus hakkında da bilgi vermektedir. Çünkü ayrı mufassal cizye defterleri olmadığı durumlarda, gayrimüslim yetişkin vergi mükellefi de *mufassal veya*

mufassal-icmal avarız defterlerine kaydedilir ve bu defterler özet cizye defterlerine temel teşkil ederlerdi. İcmal avarız kayıtlarında ise Müslüman-zimmî nüfus ayrımı önemli bir problem olarak görünür. Zira bu kayıtlarda vergi veren nüfusa yönelik açık bir dökümü göremediğimizden ötürü bu yöndeki Müslüman ve zimmî nüfusun ayrı ayrı olarak ne miktarını ne de oranlarını tespit edebiliriz. Bilhassa Trabzon Sancağı'na yönelik araştırma dönemindeki tüm avarız kayıtları icmal oldukları için bu kayıtlara bağlı olarak gayrimüslim nüfus bir kenara, Müslüman nüfus hakkında da net bilgileri ortaya koyamayız. Ancak sadece avarız vergi sistemini ve bu sistem üzerindeki çalışmalarını da göz önünde bulundurarak⁴¹ icmal avarız kayıtlarına dayalı olarak tahminî Müslüman nüfus hakkında değerlendirme ve yorumlar yapılabilir. Gayrimüslim nüfusa ilişkin asıl yorumları ise, onların ödedikleri cizye vergileri yansıtır. O hâlde bu çalışma için icmal avarız kayıtlarından Müslüman, cizye kayıtlarından ise gayrimüslim nüfus tahminî olarak ortaya konulabilir.

Çalışmamız çerçevesinde yani 1700'den 1750'li yıllara kadar Trabzon Sancağı'nın avarız hane miktarında bazı yıllardaki farklılıklar dışında genelde aynılık görülmektedir. Bu miktar yüzyılın başından 1721'lere kadar 456 hanedir.⁴² Bu tarihten 1724'e kadar avarız hane sayısı 413,5 hane 1 rub'dur.⁴³ 1726-1728 yıllarında avarız hane sayısında önemli bir düşüş gerçekleşmiş ve miktar 397,5 hane 1 rub'a gerilemiştir.⁴⁴ Bu düşüşün nedeni; avarız tahsili için Sürmene ve Görele kazalarının Gümüşhane'ye ilhak olmasıdır.⁴⁵ 1728'de avarız hane sayısı 381,5 haneye gerilemekle beraber,⁴⁶ 1733'ten itibaren uzun bir müddet 380,5 hane ½ rub' olarak kalmıştır.⁴⁷ 1743'ten sonra Trabzon Sancağı'nın avarız hanesinde kısmî bir artış görülmüş ve

⁴¹ Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII (Canik Sancağı Avarız Defterleri-1642)*, Ankara 2008; Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, İstanbul 2004, s. 55-61; Bruce Mc Gowen, "Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1981, 1327-1331; Mehmet İpşirli, *a.g.m.*, 203-212; Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avarız Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XII, İzmir 1997, 9-17.

⁴² *BA, MAD*, No: 3828, s. 102.

⁴³ *BA, MAD*, 3970, s. 100; *BA, MAD*, No: 2420, s. 108; *TŞS*, No: 1885, s. 194.

⁴⁴ *TŞS*, No: 1885, s. 108; *TŞS*, No: 1890, s. 170.

⁴⁵ *BA, MAD*, No: 3151, s. 134.

⁴⁶ *TŞS*, No: 1890, s. 125.

⁴⁷ *TŞS*, No: 1897, s. 87; *TŞS*, No: 1898, s. 48; *TŞS*, No: 1901, s. 76; *TŞS*, No: 1903, s. 128, 149; *BA, MAD*, No: 3971, s. 145; *BA, MAD*, No: 3815, s. 141; *BA, MAD*, No: 3815; s. 141; *TŞS*, No: 1905, s. 21, 47; *TŞS*, No: 1906, s. 108; *BA, Bab-ı Defteri (D). Mevkûfat Kalemi (MKF)*, No: 29553, s. 2; *BA, MAD*, No: 3825, s. 135; *TŞS*, No: 1907, s. 131, 142.

avarız hane miktarı yüzyılın yarısına kadar 389,5 hane 1,5 rub'da kalmıştır.⁴⁸ 18. yüzyılın ilk yarısındaki Trabzon Sancağı'nın avarız hanelerinde gerçekleşen bu tür dalgalanmalar esas itibarıyla, yukarıda da işaret edildiği gibi Sürmene ve Görele kazalarının yanında Maçka'nın Gümüşhane'ye, Kürtün'ün ise Bedrem Kalesi muhafızlarına ilhak edilmesidir. Bunun böyle olduğuna dair en önemli gösterge; aşağıdaki tablodan da gözlemlenebileceği üzere Trabzon Sancağı'nın kazalarındaki avarız hane miktarında yüzyılın ilk yarısına kadar önemli bir değişikliğin olmadığıdır. Ancak bazen savaşlar dolayısıyla veya diğer etkilerle ki bunların temelinde de savaşın ortaya çıkardığı ağır vergi yükleri görülmektedir, hane sayısında ve buna bağlı olarak nüfusta değişiklikler meydana gelmektedir. Bunun tespitini de yine kazalar üzerindeki vergiye bağlı rakamlardan görmekteyiz. Mesela 1740'lara kadar 102,5 hane ½ rub' olan Of Kazası'nın avarız hane miktarı bu tarihten sonra artış göstererek 112,5 hane ½ rub'a yükselmiştir.⁴⁹ Savaşın nüfus üzerindeki etkisini ortaya koyan az önceki kısa izahatımıza bağlı olarak bu artışın bizi şaşırtmaması gerekir. Çünkü bu yüzyılın ilk yarısında gerek kuze-ye gerekse bilhassa doğuya yapılan seferler cephe yakınındaki yerlerden ve ağır vergi şartlarından etkilenen bölgelerdeki nüfusun daha rahat bölgelere göç edebileceğini göstermektedir.⁵⁰ Buna bağlı olarak Of Kazası'nda bazı yerleşimlerin olduğu söylenebilir.

Yine Trabzon Sancağı'nın merkez kazasındaki avarız hane sayısı 1730'lara kadar 85,5 hane 1,5 rub' iken bu tarihten sonra 21,5 haneye düşmüştür.⁵¹ Bunun nedeni ise, 1730'lara kadar icmal avarız hane kayıtlarında merkez kazası içerisinde yer alan Akçaabat ve Yomra Nahiyesi'nin bu tarihten sonra bu kayıtlarda ayrı olarak zikredilmesidir.⁵² Burada şunu belirtmek gerekir ki icmal avarız hane kayıtlarında yukarıda tespit edebildiğimiz birkaç uygulama dışında geniş bilgiler olmadığından nüfusa yönelik bir çıkış ve inişin tam olarak sebebini ortaya koyamıyoruz. Aslında bu bahsettiğimiz gelişmeler yani gerek sancaktaki kazaların başka birimlere ilhakı gerekse savaşın neden olduğu sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan vergi mükellefi nüfus tablosu beraberinde bazı problemleri de getirmektedir. Zira konuyu avarız vergisi çerçevesinde düşünersek başka birimlere ilhak olan kazaların

⁴⁸TŞS, No: 1910, s. 48, 72; BA, MAD, No: 3817, s. 141; BA, MAD, No: 3153, s. 145; TŞS, No: 1914, s. 7, 27. Bu miktar 1768'lerde de aynı idi (TŞS, No: 1929, s. 48, 66; TŞS, No: 1931, s. 87).

⁴⁹BA, MAD, No: 3828, s. 102; TŞS, No: 1905, s. 21; TŞS, No: 1906, s. 108.

⁵⁰Bu husus için bkz. Temel Öztürk, *İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 187-290.

⁵¹BA, MAD, No: 3151, s. 134; TŞS, No: 1901, s. 76.

⁵²BA, MAD, No: 3971, s. 145; TŞS, No: 1903, s. 128; TŞS, No: 1914, s. 27.

sadece vergi noktasında bu ilhakı gerçekleştirdiklerini görürüz. Yani nüfus olarak hâlâ Trabzon Sancağı'na bağlı oldukları söylenilebilir. Bu takdirde bu haneleri de nüfus açısından yapılacak değerlendirmede hesaba katmak gerekebilir. Gerçi icmal avarız hane kayıtlarından kazaların bir başka birime ilhak tarihlerinin başlangıcı ve değişimi hakkında net bilgiler olmadığından bu yöndeki bir değerlendirme sağlıklı olabileceği gibi oldukça zordur. O hâlde icmal avarız hane kayıtlarının sunduğu veriler ışığında bir değerlendirme yapmak daha makul olur.

Bu tablodaki veriler, icmal avarız kayıtlarına dayalı olarak ortaya konulduğundan ancak tahminî nüfus miktarını belirtir. Zira nüfusun hesaplanmasına yönelik yukarıda tartışılan hususlardan ziyade avarız vergisinden kaynaklanan uygulamalar da bir problem olarak görünür. Bu vergi bir bölgenin özelliğine göre, gerektiğinde çoğu kişiyi muaf bırakmasından ötürü bu kişiler, nüfusun hesaplanması sırasında icmal avarız kayıtlarında görülmez. 18. yüzyılda Trabzon nüfusu hakkında bazı bilgiler sunan çalışmalara⁵³ oranla Tablo 2'deki Trabzon Sancağı'nın Müslüman nüfus miktarının 30 bin gibi düşük bir rakamda olması da ancak bu açıdan izah edilebilir. Hatta kaynaklarda 16. yüzyıldaki Trabzon şehir nüfusunun Tablo 2'deki miktardan yüksek oluşu da bu hususla yani muaf olanların icmal avarız kayıtlarında gözükmeyle bağlantılıdır. Gerçi 17. yüzyıl sonları ile 18. yüzyılda çeşitli nedenlere bağlı göç yönündeki nüfus hareketliliği de 16. yüzyıla oranla Trabzon Sancağı'ndaki Müslüman nüfusunun düşük olmasının bir nedeni sayılabilir.⁵⁴

Aşağıdaki tablo icmal avarız kayıtlarına göre oluşturulduğundan burada gözükken nüfus içerisinde ne kadar zimmî olduğunun hesap edilmesi mümkün değildir. Bu nedenle yukarıda da belirtildiği üzere avarız kayıtları üzerinden sadece Müslüman nüfusa yönelik tahminî rakamlar ortaya konulabildi. Gayrimüslim nüfus hakkındaki sağlıklı bilgiler ise cizye kayıtlarından elde edilmektedir. Ancak 1691'deki reform sonrasında cizye üzerindeki uygulamalar kendi arasında bazı sorunları ortaya koyar.

⁵³ Jorga 1787'de Trabzon nüfusunun 100 bin olduğunu ve bunun 10 bininin Hristiyanlardan oluştuğunu belirtmektedir. Bkz. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, V, 63.

⁵⁴ Bu yüzyılda nüfusun azalması ve dağılmasında; eşkıya hareketlerinin, idarecilerin kanuna aykırı yaptıkları her türlü yolsuzlukların, savaşların getirdiği ekonomik sıkıntıların, vebanın, dışa ve içe yönelik göçlerin büyük payı vardır. Bkz. M. Hanefi Bostan, "Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, ed. Veysel Usta, Ankara 2007, 144-149.

Tablo 2: Avarız Hane Kayıtlarına Göre Trabzon Sancağı'nda Tahminî Müslüman Nüfus (1700-1750)

Yerleşim Birimi	Avarız Hane Sayısı		Vergi Mükellefi (Nefer) ⁵⁵		Tahminî Müslüman Nüfus ⁵⁶	
Trabzon Şehri (Nefs-i Trabzon)	21,5 ⁵⁷		430		1290	
Sürmene Kazası ⁵⁸	59 hane ve 1 rub'		1185		3555	
Keşap Kazası	35,5 hane ve 1 rub'		715		2145	
Kürtün Kazası ⁵⁹	38 ve 1 rub'		765		2295	
Giresun Kazası	32 hane ve 1,5 rub'		647		1941	
Rize Kazası	56, 5 hane ve 1 rub'		1135		3405	
Maçka Kazası ⁶⁰	16 hane ve ½ rub'		322		966	
Mapavri Kazası	18,5		370		1110	
Akçaabat-Yomra Nahiyesi	62 hane ve 1,5 rub'		1247		3741	
Görece Kazası ⁶¹	65,5 hane 1 rub'	50	1315	1000	3945	3000
Of Kazası ⁶²	102,5 hane ½ rub'	112,5 hane ½ rub'	2052	2252	6156	6756
Toplam⁶³			10.183	10.068	30.549	30.204

Reform sonrasında hane kaldırılarak yukarıda da değinildiği gibi gayrimüslimlerin gelir durumu ve ödeme gücüne göre evrak sistemine

⁵⁵ Bu sütundaki rakamlar, bir avarız hanenin nefer katsayısı olan 20 sayısı ile çarpımı sonucu bulunmuştur.

⁵⁶ Bu sütundaki rakamlar, yetişkin erkek nüfus paritesine göre, 3 katsayısı ile çarpım sonucu elde edilmiştir.

⁵⁷ Tabloda herhangi bir karışıklığa sebebiyet vermemek amacıyla 1735'lere kadar Trabzon Kazası içinde zikredilen Akçaabat ve Yomra nahiyeleri yüzyılın ilk yarısı boyunca ayrı olarak verildiği için hane sayısı 21,5 olarak belirtilmiştir.

⁵⁸ Sürmene Kazası, yukarıda da belirtildiği üzere vergi açısından 1702'de Gümüşhane'ye ilhak olmasına rağmen (BA, MAD, No: 3151, s. 134), Trabzon'un coğrafi sınırları içerisinde yer aldığından nüfus hesaplamalarında değerlendirilmektedir.

⁵⁹ Kürtün, vergi açısından 1721'de Bedrem Kalesi muhafızlarına tahsis edilmesine rağmen (BA, MAD, No: 3825, s. 135) nüfus hesaplamalarında değerlendirilmek için buraya alınmıştır.

⁶⁰ Maçka, vergi açısından 1727'de Gümüşhane'ye ilhak olmasına rağmen (BA, MAD, No: 3825, s. 135) nüfus hesaplarında değerlendirmek için buraya alınmıştır.

⁶¹ Bu satır boyunca birinci sütundaki rakam Görece'deki 1726'ya kadar olan miktarı, ikinci sütundaki rakam ise bu tarihten sonraki miktarı belirtir.

⁶² Bu satırda birinci sütundaki rakam Of'taki 1740'a kadar olan miktarı, ikinci sütundaki rakam ise bu tarihten sonraki miktarı belirtir.

⁶³ Görece ve Of Kazalarının farklı tarihlerdeki hane sayılarına göre iki farklı toplam belirlenmiştir.

geçilmiştir. İşte sorun tam burada, yeni sistemde uygulanan evrak usulünde kendini göstermektedir. Yani reform ön-cesindeki hane ile reform sonrasında evrak terimi aynı anlama mı geliyordu? Reform öncesindeki hane ifadesi bekârlar hariç olmak üzere gerçek hane ile aynıdır. Reform sonrasındaki evrak ifadesi ise tam olarak nefër ifadesinin yani cizye mükellefinin karşılığıdır. O hâlde bu kesime ilişkin nüfus tespitinde de yine yetişkin erkek nüfus paritesini yansıtan 3 katsayısının cizye mükellefleri ile çarpımı sonucu tahminî bir rakam elde edilebilir.

18. yüzyılın ilk yarısına ilişkin Trabzon'daki cizye kayıtları icmal türünde olup ayrıntılı bilgi vermemektedir. Bu da gayrimüslim nüfusun kendi içerisindeki mezhep ve etnik dağılımının ortaya konulmasını imkânsız kılmaktadır. Çalışma döneminde Trabzon'un cizye kayıtlarını inceleyecek olursak cizye mükelleflerine yönelik farklı rakamların olduğunu görürüz. Tespit edilebildiği kadarıyla bu döneme ilişkin Trabzon Sancağı'ndaki tahminî gayrimüslim nüfusunu veren tek cizye kaydı 1741'li yıllara ait olup 3320 rakamını göstermektedir.⁶⁴ Diğer kayıtlardaki bilgiler Gönve ve Gümüşhane'yi de içermektedir. Buna göre yüzyılın başından 1740'lara kadar muhtemel gayrimüslim nüfusunu yansıtan cizye evrakı 6824'tür.⁶⁵ 1742-1745 arası cizye vergisi veren zimmî nüfus 7496'dır.⁶⁶ 1745'ten 1747'ye kadarki cizye vergi nüfusu ise 7580 zimmîyi içermektedir.⁶⁷ Bu tarihten yani 1747'den 1750'ye kadar Trabzon ve çevresindeki cizye vergi mükellefi 7500'de kalmıştır.⁶⁸

Bu tablodan ve yukarıdaki izahatlardan da anlaşıldığı üzere 18. yüzyılın ilk yarısında Trabzon ve çevresindeki cizye mükellefi olan gayrimüslim nüfus 7000-7500 arasında değişmektedir. Gümüşhane ve Gönve hariç tutulursa Trabzon Sancağı için bu rakam 3000 civarındadır. Bu da yetişkin erkek nüfus paritesi olan 3 katsayısı ile çarpılırsa; araştırma dönemi için Trabzon Sancağı'nda 9000 civarında tahminî gayrimüslim nüfusu olduğu ortaya çıkar.

Tablo 3: Trabzon Sancağı'nda Zimmî Vergi Yükümlüsü

⁶⁴ TŞS, No: 1905, s. 66.

⁶⁵ BA, *İbnülemin-Maliye*, Belge No: 7332; BA, *İbnülemin-Maliye*, Belge No: 11578; TŞS, No: 1889, s. 140.

⁶⁶ TŞS, No: 1907, s. 172.

⁶⁷ TŞS, No: 1910, s. 47; TŞS, No: 1914, s. 26.

⁶⁸ TŞS, No: 1916, s. 100.

(Cizye Evraklarının Miktarı, 1700-1750)

Yıllar	Alâ (Zengin)	Evsat (Orta Halli)	Ednâ (Fakir)	Toplam
1700-1740	655	5240	929	6824
1741	320	2500	500	3320
1742-1745	670	5700	1126	7496
1745-1747	670	5784	1126	7580
1747-1750	670	5284	1126	7500

Bu bilgiler ışığında Trabzon Sancağı'ndaki vergi mükellefinin Müslüman ve gayrimüslim olarak 13-14 bin kişi civarında olduğu rahatlıkla söylenilebilir. Buna dayanarak sanayi öncesi toplumlardaki yetişkin erkek nüfus paritesi olan 3 katsayısı da göz önünde bulundurulursa, Trabzon Sancağı'nın Müslüman ve gayrimüslim tahminî toplam nüfusu 39-42 bin olarak karşımıza çıkar.

Sonuç

Görüldüğü üzere 18. yüzyılın ilk yarısında Trabzon Sancağı'nın tahminî nüfusu hakkındaki bilgileri içeren en önemli kayıtlar özet cizye ve avarız hane kayıtlarıdır. Bu kayıtların sunduğu bilgiler sonucu Trabzon Sancağı'nın tahminî nüfusu ve nüfusun kazalara dağılımı rahatlıkla ortaya konuldu. Ancak araştırma dönemindeki özet avarız ve cizye kayıtları nüfus hakkında çok ayrıntılı bilgi vermediklerinden nüfusun etnik ve dinî yapısı geniş boyutuyla tespit edilemedi. Sadece Müslüman ve gayrimüslim vergi mükellefi nüfusunun miktarını veren bu kayıtlar icmal özelliğinde olduklarından mufassal kayıtların sunduğu muaflar gibi çeşitli konulardaki bilgiler bu çalışma için eksik kaldı. Dolayısıyla burada ulaşılan Müslüman ve gayrimüslimlerin tahminî nüfusu olarak yaklaşık 42 bin gibi bir toplam bize gerçek toplam nüfusun belli ki epeyce az bir kısmını veriyor olmalıdır. Ayrıca avarız haneler içerisindeki gayrimüslim nüfus da tespit edilememiş olmakla beraber bu kayıtların verileri ışığında sadece Müslüman nüfus izah edilebildi.

Aslında avarız hanelerin yansıttığı tahminî nüfusun izahı sağlam bir şekilde yapılabilmesi için çalışmanın başından itibaren icmal avarız kayıtlarındaki mevcut problemlerin ortaya koyduğu iki önemli soruya cevap arandı. Bunlardan biri, bir avarız hanenin kaç vergi mükellefinden oluştuğu idi. Diğer ise, vergi mükellef miktarının tespit edildiği durumlarda tahminî

nüfus için muhtemel katsayının kaç olabileceğiydi. Bu iki önemli sorudan birincisinin cevabı 17. yüzyıl sonlarındaki bir *mufassal-icmal* avarız hane kaydından tespit edildi ve Trabzon ve çevresi için bir avarız hanenin 20 vergi mükellefinden teşekkül ettiği öğrenildi. Bu husus Trabzon Sancağı'ndaki vergi mükellefi sayısını tam olarak ortaya koyarken buna bağlı bazı hesaplamalar yoluyla tahminî toplam nüfusa dair de ipuçları vermektedir. İşte çalışmanın bu aşamasında sanayi öncesi toplumlardaki yetişkin erkek nüfus ile toplam nüfus arasındaki 1/3 oranı yani vergiye tabi olan bu yetişkin erkek nüfus paritesi için katsayı olarak 3 uygulamaya konuldu. Ortaya çıkan sonuç tahminî olmakla beraber Trabzon Sancağı'ndaki Müslüman nüfusa kısmî olarak açıklık getirmektedir. O da bu nüfusun 30 bin civarında olduğudur. Gayrimüslim nüfusun tespiti için kullanılan cizye kayıtları da avarızlardan farklı değildi. Yani onlar da icmal türünde olup ancak 1691'deki reform sonrasında uygulanan evrak sistemiyle nüfus hakkındaki bilgilere açıklık getirilebildi. Bu yönde tespit edilen bilgilere göre; Trabzon Sancağı'nda cizye vergi mükellefi 3 bin, Trabzon Sancağı ve çevresi için ise 7 bin civarındadır.

Sonuç olarak denilebilir ki, 18. yüzyılın ilk yarısındaki icmal avarız ve cizye kayıtlarının kendi içindeki problemler ölçüsünde bize tanıdığı imkânlarla bağlı olarak yapılan tespitlere göre, Trabzon Sancağı'nın vergi nüfusu 13-14 bin kişi olup vergilerden muaf olanlar hariç olmakla beraber Müslüman ve gayrimüslim tahminî toplam nüfus ise 40 bin civarındadır. Nüfusun bu miktarda düşük çıkması da özet avarız ve cizye kayıtlarındaki oldukça sınırlı verilerden kaynaklanmaktadır. Zira özet avarız ve cizye kayıtları net olarak bize sadece vergi nüfusu hakkında bilgi verebilir. Tabii ki belgelere bağlı olarak bir avarız hanesinin kaç vergi mükellefinden oluştuğunun bilinmesi şartıyla böyle net bir değerlendirmeye gidilebilir. Yukarıdaki hesaplamalar ve ulaşılan sonuç sadece özet avarız ve cizye defterlerinin bize sunduğu vergisel nitelikli rakamların demografi diline tercüme edilmesi durumunda karşımıza çıkan sonucu göstermektedir. Bu hesaplamanın ortaya koyduğu tahminî nüfusun gerçek nüfusa dair güvenilir bir temel oluşturması ise mümkün görünmemektedir.

Böylece özet avarız ve cizye defterlerinin nüfus hesaplanmasında kullanılırken oldukça dikkat edilmesi ve bu yönde birçok problemin mevcut olduğu, hatta bu çalışmada bile belki bu problemlerin ancak bazalarına değinildiği, diğer araştırmacıların bu konu üzerinde farklı sorgulamalarla konuya değişik açılımlar getirebileceği yönünde sorunların olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.